

Néhány ’völgy’ jelentésű földrajzi köznevünkről

A magyar nyelvtudománynak, elsősorban a történeti nyelvészetnek mindig erőssége volt a szóval mint nyelvi elemmel való foglalkozás. Említhetjük e helyütt a jövevényszó-kutatások eredményeit vagy a legújabb szintéziseket, a TESz.-t és az EWUng.-ot. Doktori témámmal kapcsolatos kutatásaim a magyar szókincs egy viszonylag jól körülhatárolható részére, a földrajzi köznevekre irányulnak: elsősorban a mai magyar nyelv e jelentős szócsoportjának feldolgozására. Az „Új magyar tájszótár” köteteinek, megyei és járási helynévtárak földrajziköznév-szótárainak, valamint regionális tájszótárak adataira támaszkodva alakítottam ki a munkám alapjául szolgáló földrajzi köznévi adatbázisomat. Az adatbázis a fenti forrásoknak megfelelően a szélesebb értelemben vett 20. századi, a teljes magyar nyelvterületről származó földrajzi közneveket tartalmazza. Az adatállomány az időközben megjelenő munkákban szereplő adatok feldolgozásával folyamatosan növekszik, ezért nem tekinthető zárt korpusznak, hanem folyamatosan bővülő és bővítendő adatállománynak. Figyelembe kell ugyanakkor azt is vennünk, hogy a magyar nyelvterület részei nem egyforma arányban vannak képviselve az adatbázisban, továbbá hogy a felhasznált munkák gyakran nemcsak a nyelvészet, hanem a néprajztudomány, a helytörténet szempontjait is figyelembe veszik.

A továbbiakban a földrajzi köznevek szócsoportja néhány elemének, a ’völgy’ jelentésű földrajzi közneveknek a vizsgálatát végzem el. *Völgy*-ön a ’hegyek, magaslatok között alacsonyabban fekvő terület’-et értek. Bemutatom az e jelentéskörbe sorolható szavakat, abban az esetben is, ha az alapjelentéshez képest valamilyen speciális jelentésjegyet is kifejeznek (például *horvás* ’kis völgy’). Nem foglalkozom azonban a völgy szakaszainak a megnevezéseivel (például *fej* ’völgy bejárata’, *fenék* ’völgy hátulsó része’, *lanka* ’völgy enyhén lejtős sík része’ stb.).

A magyar domborzati nevekkal foglalkozó szakirodalom témakörei igen változatosak. A számos ilyen vonatkozású közlemény közül azonban csupán néhány foglalkozik a völgy és társai vizsgálatával. MAÁ CZ ENDRE kartográfiai szempontokat érvényesített, amikor általánosságban, forrás és lokalizáció nélkül közölte a *völgy* neveit: *aszó, lápa, vákány, vápa, vápácska, völgy, völgyes, völgyeleg* (A térképek névrajza. Bp., 1953. 18). Legutóbb DUDÁS GYÖRGYI vizsgálta történeti

szempontból a *völgy(e)* ~ *völgy(e)* labializációs hangváltozásait (MNYj. 40: 21–35). Nem ismerek azonban olyan írást, mely a korábbi vagy a mai állapotokat figyelembe véve, részletesen foglalkozott volna a 'völgy' jelentésű szavak kérdéseivel.

Az alábbiakban a következő 'völgy' jelentésű szavak jelentését és előfordulásait mutatom be: *árok*, *aszó*, *dolina*, *gödör*, *gudora*, *hajlat*, *hobáj*, *horvás*, *katlan*, *katykó*, *kotyor*, *lap*, *lyuk*. A felsorolt szavak között vannak olyanok, amelyek nagyobb területen élnek, általánosan ismert fogalmi tartalmuk más, de 'völgy'-ként is előfordulnak (*gödör*, *árok*, *lap*, *lyuk*), míg bizonyos szavak egy-egy terület tájszavai (*dolina*, *gudora*, *gugyor*, *katykó*, *katlan*). Arra is találunk példát, hogy a 'völgy' jelentésű földrajzi köznévi napjainkra kihalt, földrajzi köznévként önállóan már nem él, legfeljebb földrajzi névben fordul elő (*aszó*, *hajlat*, *hajlás*, *hobáj*, *horvás*, *kotyor*). Itt nem vizsgálom azokat a köznyelvi szavakat, melyek a nyelvterület egészén használatosak (*völgy*, *alj*), mert bemutatásuk egyenként is külön tanulmányt igényelne.

Az egyes közszavak részletes bemutatását a készülő földrajziköznévi szótár alapján kezdem. (A szótárból témavezetőmmel, HOFFMANN ISTVÁNNAL mutatványt tettünk közé a MNYj. 38. számában: 179–186.) Ezt követően a szó jelentéséhez, elterjedéséhez és hangalakjához fűzök megjegyzéseket. A helynévgyűjtemények adatai alapján utalok a helynevek alkotásában játszott szerepükre és gyakoriságukra. Helynévi adataim tíz, elsősorban dunántúli helynévgyűjteményből származnak.¹ Kiválasztásuk során több szempontot is figyelembe vettem: ezekben a kötetekben megtalálható a területre jellemző földrajzi köznevek kis szótára a települések teljes helynévkincse mellett. A választásban nyelven kívüli szempontként arra is igyekeztem tekintettel lenni, hogy földrajzilag megfelelő vidékeket keressék, olyanokat, ahol kellő számban vannak völgyek is az adott területen.

Nagyobb területen élő, általában más fogalmi tartalommal használt, de 'völgy'-ként szintén ismert földrajzi köznevek az alábbiak:

árok Az *árok* közismert 'vízlevezető' jelentésén túl a szónak további vízrajzi köznévi jelentései is ismeretesek: '(kisebb) patak', 'vízmosás'. Domborzati köznévként az *árok* 'völgy' jelentésben elsősorban Vas megye Szentgotthárdi járá-

¹ Adataim a következő forrásokból származnak: Zala megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964. Somogy megye földrajzi nevei. Szerk.: PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974. Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982. Tolna megye földrajzi nevei. Szerk.: VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ. Bp., 1982. Vas megye földrajzi nevei. Szerk.: BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982. Komárom megye földrajzi nevei. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1985. Veszprém megye földrajzi nevei. II. A pápai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1987. Veszprém megye földrajzi nevei. III. Az ajkai járás. Szerk.: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1991. BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL, Sárospatak határának helynevei. Sárospatak, 1997. KOVÁTS DÁNIEL, Az abaúji Hegyköz helynevei. Sátorajújhely, 2000. Ha az adatok máshonnan valók, arra a továbbiakban a szövegben külön utalok.

sának földrajzi nevei között fordul elő. Ezen a területen helynevekben is jelentkezik az *árok* 'völgy': *Galambos-árok*, *Gubáj-árok*, *Poros-árok*, *Tislér-árok*. Az *árok* közsőnek ezt a használatát leginkább azok a névpárok támasztják alá, melyekben a két közső felcserélhető: Vas megyében a *Könye-árok* és a *Könye-völgy* ugyanannak az objektumnak az elnevezése. Zala megyében és Veszprém megye Tapolcai járásában csupán egy-egy névben fordul elő az *árok* 'völgy' jelentésben (Zala: *Csöpögi-árok*, Tapolcai j.: *Dög-árok*), a Dunántúl északi részén, Komárom megyében azonban viszonylag gyakori az *árok* szó használata 'völgy' jelentésben: a *Mindszenti-árok* és a *Somos-árok* egyaránt völgy megnevezései. A *Pitvaros-vögy* másik elnevezése a *Csókás-árok*. Komáromban arra is találunk példákat, hogy a mai névforma *árok* földrajzi köznevet tartalmaz, míg a történeti forrásokban a *völgy* közső szerepel. A mai *Kőrös-vögy* név a kataszteri térképeken *Kőrises árok* formában olvasható, a *Nagy-árok* megfelelője pedig *Domosló völgy*.

gödör A *gödör* köznyelvi, országsherte ismert jelentése 'természetes vagy mesterséges módon keletkezett, többé-kevésbé kerek, általában meredek falú mélyedés'. Emellett azonban más jelentésekben is használják például Somogyban 'kenderáztató', 'tavacska' (PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS, Gombos és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék, 1984). Az ÚMTsz. tanúsága szerint 'völgy' jelentésben elsősorban a Dunántúlon (Pusztina, Gajcsána) és Erdélyben (Hétfalu, Ketesd, Nyárádmente, Torockóshentgyörgy) használatos. Földrajzi közhévként a *gödör* 'völgy' Kalotaszeg névanyagában is jelentkezik (GÁLFFY MÁRTON–MÁRTON GYULA, Tájshók Kalotaszegről és környékéről. Kolozsvár, 1965). A Duna-Tisza közén a Kiskunságból az ÚMTsz. közöl adatokat a *gödör* 'völgy' jelentésére.

Mindezeket megerősítik, valamint részben kiegészítik a helynévtárak adatai, hiszen erre a jelentésre a Balaton környékéről számos nevet idézhetünk. A Tapolcai járás nevei között szerepel a *Krétás-gödör*. Vas megyéből a *Nagy-gödör* és a *Gövécs-gödör* völgyet jelölő neveket említhetjük. Somogy megyében a *Fácán-gödör* név mellett arra is találunk példát, hogy a *völgy* és a *gödör* egyaránt használható ugyanannak az objektumnak a megjelölésére: *Fehér-völgy* ~ *Mély-gödör*. Tolnában a *Cigány-gödör*, *Táci-gödör*, *Pénzes-gödör* egyaránt völgyek megnevezésére szolgál. A *Méhes-gödör* ugyanitt *Méhes völgy* formában szerepel. Komárom megyében az *Izsán-vögy* név a történeti forrásokban *Izsán gödör* formájú. Komárom megye nevei között a *gödör* 'völgy' jelentésére mai névadatokat is találunk: *Kovács-gödör*, *Új-hegyi-gödör* és *Disznós-kuti-gödör*. A Hegyközben a *gödör* szó 'szakadék' jelentéstartalmat is kifejezhet: a *Halál-gödör* és a *Pongrác-gödör* egyaránt nagy, mély szakadék elnevezése. Földrajzi neveken a *gödör* 'völgy' a Nyárádmentén is megtalálható: *Diófagödre*, *Csongórzagödre*, és önállóan is él *Gödör* formában (BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzi-nevei. MNyTK. 74. sz. Bp., 1947).

lap A *lap* szó országszerte ismeretes 'környezeténél alacsonyabban fekvő, rendszerint vizenyős, főként legeltetésre vagy kaszálónak alkalmas, sík terület' jelentésben (ÉrtSz.). Ezt az elsődleges jelentést egészíti ki a Vas megyei 'sík völgyfenék' és a zalai, valamint a somogyi 'lejtő' (ÚMTsz.). A *lap* 'völgy' jelentésű földrajzi köznévre elsősorban az ÚMTsz. szolgáltat adatokat a Zala folyó, Zselic és Bicsvölgye vidékéről. A dunántúli helynévgyűjtemények alapján a *lap* 'völgy' szó szélesebb elterjedését figyelhetjük meg. Tolna megyében a *Szabad-földi-lap*, *Babaszó-lap* nevek egyaránt völgyet jelölnek, míg a *Szabaton-völgy* és a *Szabaton-lap* névvariáns ugyanarra a völgyre utal. Veszprém megye Tapolcai járásában a *Sintér-lap*, *Csuszkaté-lap* és *Garan-lap* jelöl völgyet. A Pápai járásban a *Rekesz* ~ *Rekeszt* és a *Rekeszti-lap* nevek egyetlen völgyet neveznek meg. Vas megyéből a *Cseresi-lap*, *Akasztó-bokor-lap* neveken túl a *Kökényesi-lap* elnevezést idézhetjük *lap* 'völgy' jelentésére. Ez utóbbi név a Pesty-féle gyűjtésben *Kökényes völgy* formában szerepel. Zalában a *Sássi-lap* és a *Nyergesi-lap* jelöl völgyet, Somogyban a *Gyertyánosi-lap* és a *Hárs-ma-lap*. Somogyban a *Hegyi-völgy* és a *Hegyi-lap* ugyanannak a helynek a nevei. A kataszteri térképeken látható *Cseres völgy* formát a mai névkincsben a *Cseres lap* váltotta fel. Ezek alapján arra a következtethetünk, hogy a *lap* 'völgy' jelentésben a Dunántúlon napjainkig aktív névalkotó szerepű.

lyuk A *lyuk* földrajzi köznév több jelentésben is használatos a magyar nyelvterületen. Az adatok alapján ezek közül legelterjedtebb a 'barlang', majd a 'gödör' valamint a 'kis gödör' jelentés. Az ÚMTsz. Kőszegről idéz egy köznévi adatot a *lyuk* 'völgy' jelentésére. A névgyűjtemények alapján további adatokkal bővíthetjük a sort, bár a *lyuk* 'völgy' jelentésére kizárólag dunántúli helynevekben találunk példát. Tolnában az *Ürgeluk* és a *Tatár-lik* nevek völgyet, a *Macskalik* pedig katlanszerű mélyedést jelöl. Vas megyében 'völgy' jelentéstartalmú a *Róka-lik* és a *Pokó-lik* név. Zalában a *Farkas-lik* és a *Külikak* nevek jelölnek völgyet. A Tapolcai járás anyagából egyedül a *Bence-lik* nevet idézhetjük.

Egy-egy terület tájszavai a következők:

dolina A *dolina* mind az ÉrtSz., mind az ÉKSz. szerint földrajzi szakszó, jelentése: '(mészköhegység fennsíkjain) tölcsér vagy tál alakú mélyedés'. A szó 'völgy' jelentésben csak a Hegyközben bukkan fel a *Komlóska-dolina* névben. A név újabb adatai között már csak a *Komlósi-völgy* forma szerepel. Komárom megyében a *dolina* mindig a *völgy* utótagú nevek szlovák megfelelőjében jelentkeznek. Erre több névpárt is idézhetünk: *Móric-vögy* ~ *Móric dolina*, *Ábel vögye* ~ *Ábelova dolina*, *Csikós-vögy* ~ *Konyarova dolina*.

gudora, guyor A *gudora* '(cserjével benőtt) szűk völgy' szót sem értelmező szótáraink, sem a SzT. nem adatolják. Az az Új magyar tájszótár egyetlen adatában fordul elő, amely Göndöcs Ferenc 1900-as „Vegyes gyűjtés”-éből való. Somogy megyében a *Gudora* önállóan — völgy jelölésére — ma is él helynévként. A *gudora* feltehetően kapcsolatban áll a *guyor* földrajzi köznévvvel, mely egy-

részt 'keskeny, mély völgy', másrészt 'olyan völgykatlan, amely fekvésénél fogva napos, ezért jó szőlőtermő hely' jelentésű. A szó ez utóbbi 'völgykatlan' jelentésére Révfülöpn az alábbi neveket találjuk: *Horváth-gugyor*, *Cifra-gugyor*: *Mónár-gugyor*, *Vágó-gugyor*, *Ősze-gugyor*.

katlan A *katlan* általánosan ismert jelentése 'domboktól körülvelt terület', amit értelmező szótáraink is megerősítenek. Szintén 'völgy' jelentésben, földrajzi köznévként él Torja vidékén (NEMES ZOLTÁNNÉ–GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA, Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgy, 1974), valamint Tolnában, ahonnan több helynevet idézhetünk a *katlan* 'völgy' jelentésére: *Varga-katlany*, *Nagy-katlany*, *Keszi-katlany*. A *katlan* 'völgy' földrajzi köznévként nem él ugyan, de helynévben előfordul Komárom megyében: a *Nyíres-katlan* olyan völgyet jelöl, melyben nyírfák nőnek. A Vas megyei *Cigány-katlan* név variánsa a *Cigánlap*. A *katlan* általános 'völgy' jelentése mellett a völgy egyes típusait is megnevezhetik a szóval. A *katlan* rövid, csak egyik végén nyitott völgy Somogyban, a Hegyközben és Sárospatakon, rövid, völgszerű mélyedés megjelölésére használatos Komárom megyében.

katykó A *katykó* 'mélyedés, völgy' jelentését az ÚMTsz. Kötcséről idézi. A szó azonos jelentésben és ejtésben a Koppány menti tájszótárban is szerepel (SZABÓ JÓZSEF–[SZ. BOZÓKI MARGIT], Szekszárd, 2000). A megvizsgált dunántúli helynévtárak közül csupán egyetlen megye nevei között találkozhatunk a *katykó*-val: Somogyban az *Ádám-katykó* és a *Szatylér-katykó* nevek völgyet jelölnek. A *Katykó* önállóan háromszor fordul elő névként a megyében, és mindegyik esetben völgyet jelöl.

Ritka, kihalt szavak az alábbiak:

aszó Az *aszó* 'völgy' jelentését az „Értelmező kéziszótár” földrajzi szakszónak minősíti. A nyelvterületen az *aszó* 'völgy' ritkán fordul elő, csak néhány dunántúli adatunk van rá: a Tapolcai járásban a *Kut-aszó*, Somogy megyében a *Nyárszó*, a *Diászó* és variánsa, a *Diászó-völgy* nevekben jelentkezik.

hajlat, hajlás A *hajlat* 'völgy' jelentését köznyelvi szótáraink kissé népies minősítéssel látták el. (Ugyanez a minősítés szerepel a szó másik, 'a domb lejtős oldala, különösen annak alsó része' jelentése mellett is.) A *hajlat* 'völgy' jelentését elsősorban az ÚMTsz. adatai igazolják (Gomba, Szerep, Zselic, Kiskunság). A *hajlat* 'völgy' szerepel a Kiskanizsai szótárban (MARKÓ IMRE LEHEL, Kiskanizsai szótár. Bp., 1981), és megtalálható Veszprém megye Pápai járásában is. A helynévgyűjtemények kevésbé támasztják alá a *hajlat* 'völgy' jelentését, az általam áttekintett forrásokban nem találtam helynévi példákat. A *hajlat* tal azonos töből képzett *hajlás* Somogyban egyetlen névadatban jelentkezik 'völgy' jelentésben (*Öreg-hajlás*).

hobáj A *hobáj* 'völgy' jelentésben kizárólag az ÚMTsz. anyagában fordul elő Tatrang területéről, és a szótár az adatot régiesnek minősíti. A *hobáj* értelmező szótárainkban nem szerepel és mai helynévtárainkban sem találunk rá ada-

tot. Ez azt mutatja, hogy a szó napjainkra kihalt, névalkotásban nem játszik szerepet.

horvás A *horvás* 'kis völgy' jelentését az ÚMTsz. Kilyénfalváról adatozza. A *horvás* értelmező szótárainkba nem került be, és a helynévtárakban sem találunk rá adatot. Ez is kihalt szó, mely a 20. századi névanyagban egyáltalán nem játszik szerepet.

kotyor A *kotyor* szót nem találjuk értelmező szótárainkban, ám az ÚMTsz.-ből több adatunk is van rá. 'Völgy' jelentésben előfordul a Nyáradmentén és Hétfalu vidékén, de mára ez kihalt, helynévként is mindössze egyszer jelentkezik *Kotyór* formában. Speciálisabb jelentésben, 'völgyatlan'-ként a *kotyor* földrajzi köznévi önállóan Sárszentlőrincen (ÚMTsz.) és a Tapolcai járásban használatos. Az általam áttekintett helynévtárak anyagában egyetlen, *kotyor* 'völgy' jelentésű névadatot sem találtam. Úgy vélem, joggal tarthatjuk a szót régiesnek, mely a mai helynevekben nem játszik szerepet.

A 'völgy' jelentésű földrajzi közneveket áttekintve megállapíthatjuk, hogy a magyarban igen sok község használható ennek a helyfajta megnevezésére. Látnunk kell azonban azt is, hogy ezeknek a földrajzi közneveknek kis része van csak jelen a nyelvterület minden pontján (*völgy*), többségük egy-egy terület jellemző közszege (*lyuk, lap*). A völgyekben gazdag Dunántúl igen jó lehetőséget kínál a közszegek további differenciálódására.

A szómező többi elemének bemutatása, valamint a domborzati szóincs egészének tárgyalása további tanulságokkal járhat. Hasznos lehet a történeti szempont alkalmazása is, ám ez egy újabb tanulmány kereteibe való.

NEMES MAGDOLNA